

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ТА УМОВИ ЇЇ РОЗВИТКУ В МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Р.М.Пріма

(кандидат педагогічних наук, доцент, Волинський державний університет імені Лесі Українки)

В статтє обобщены научные подходы к сущности педагогической рефлексии, отражены условия ее развития у будущего учителя начальных классов.

The article generalizes scientific approaches to the essence of pedagogical reflection, and techniques helping future primary school teachers to acquire this property.

У сучасній вітчизняній педагогіці проблема рефлексії продовжує лишатись однією з актуальних. Це пояснюється певними суперечностями між: усвідомленням необхідності рефлексії у діяльності педагога і недостатнім вивченням на різних рівнях (методичному, практичному, теоретичному); визнанням рефлексивності педагогічної діяльності за своєю природою і недостатньою обґрунтованістю рефлексії як педагогічної категорії. Зрештою, зменшення престижу вчительської професії зумовлює необхідність підвищення рівня його професійної майстерності, що є особливо важливим в умовах ринку, який актуалізує потребу в конкурентоспроможних фахівцях.

Означене вимагає посилення уваги до розвитку педагогічної рефлексії у майбутніх учителів початкових класів.

Мета статті – з'ясувати суть педагогічної рефлексії та узагальнити умови її розвитку в майбутніх педагогів школи першого ступеня.

Рефлексія – одне з фундаментальних понять філософії та психології. Вона є основою аналізу самопізнання, самосвідомості. У наукових концепціях рефлексія розуміється як суть, серцевина людської свідомості (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов та ін.).

У психологічних дослідженнях рефлексія трактується як компонент теоретичного мислення (М.Г.Алексєєв, О.С.Анісімов, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.), як одиниця розумової дії (В.В.Давидов) і евристичного рішення (Ю.Н.Кулюткін), рівня мислительного процесу (І.М.Семенов), а також як усвідомлення способів чи основ і труднощів у мислительній діяльності (Я.А.Пономарьов). Рефлексію розглядають у контексті психологічного змісту різних феноменів і особистісних новоутворень (К.А.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов та ін.), розуміння (Л.М.Алексєєва, Є.Г.Юдіна).

У соціальній психології основним контекстом вивчення рефлексії є процеси міжособистісного пізнання та взаємодії.

Загальноновизнаним є судження про те, що рефлексивність у діяльності починається там, де виникають відхилення від зразка, що призводить до зміни схем діяльності та думки. Отже, рефлексія забезпечує корекцію норм діяльності особистості. Провідна функція рефлексії – подолання труднощів у діяльності через розвиток самої діяльності.

Різниця у змісті рефлексії дозволила диференціювати види рефлексії – інтелектуальну, особистісну, комунікативну, кооперативну та синтетичну, які складають типологію рефлексивних процесів.

Вивчення й аналіз наукової літератури доводить доцільність розрізнення комплексу функцій рефлексії: пізнання (спостереження, споглядання, розгляд, відображення, дослідження); критики (оцінка, контроль, корекції); переосмислення; регуляція діяльності, зняття труднощів, розвиток діяльності та професіоналізму.

Навіть без детального аналізу суті функцій, а лише факт їх розмаїття дає підстави розглядати рефлексію як складне явище. У контексті ж професійно-педагогічної компетентності педагога рефлексію варто розуміти як одну із важливих її складових.

Ґрунтуючись на підходах Н.В.Кузьміної, А.К.Маркової, В.О.Сластьоніна до визначення компетентності як властивості особистості й виділення таких її видів, як соціально-психологічної, комунікативної, професійно-педагогічної, ми розуміємо професійну рефлексію як процес самопізнання вчителем сутнісних характеристик педагогічної діяльності, котра забезпечує вихід за межі традиційного виконання діяльності, пошук нових нестандартних шляхів вирішення професійних завдань, подолання стереотипів свого професійного та особистісного досвіду.

Оскільки педагогічна діяльність – це передусім взаємодія вчителя й учня, то закономірно трактувати рефлексію як усвідомлення людиною того, як вона сприймається і розуміється партнером у спілкуванні. Професійна діяльність і рефлексія знаходяться в нерозривному зв'язку, і зміни в діяльності призводять до змін у рефлексії та навпаки.

В сучасних умовах актуалізується завдання підготовки самодостатнього, з умінням аналізувати власну діяльність, здатного до рефлексії вчителя. Це можливо за умови, що студенти навчаться не тільки сприймати, але й «пропускати крізь свою свідомість» інформацію, наявний досвід, рефлексувати, а потім вибудовувати свою практичну діяльність.

Період навчання у вищому навчальному закладі – не лише відрізок часу, а й процес, у якому студенти мають можливість самовизначення, розвитку самосвідомості, забезпечення рефлексії власних вчинків, почуттів, переживань, професійних та особистісних якостей, самопроекування себе в майбутньому, розвитку потреби в самопізнанні та змістової самооцінки.

Проведене нами дослідження засвідчує, що процес формування педагогічної рефлексії повинен бути керованим. Стихійно сформований рівень професійної рефлексії майбутнього педагога, як правило, визнається недостатнім.

Діагностика рефлексивних здібностей студентів-першокурсників спеціальності „Початкове навчання” показала, що майбутні вчителі усвідомлюють власні професійні якості та своїх однокурсників на рівні поведінки (активність, доброзичливість), водночас глибинні, приховані риси характеру, як і такі якості, як гнучкість, відкритість, зацікавленість менше усвідомлюються.

Оцінка власних професійних мотивів носить у студентів першого курсу недиференційований характер, переважно називається один мотив – любов до дітей. Самооцінка студентами стилю свого професійного спілкування має неадекватний характер із спрямованістю на переоцінку окремих комунікативних якостей, що засвідчує недостатній рівень оцінного компонента педагогічної рефлексії вчителя.

Першокурсники не вміють прогнозувати труднощі в педагогічній професії. Очевидно, відсутність педагогічного досвіду, переживання особистісної значущості професії вчителя, усвідомлення своїх успіхів та невдач є причинами недостатньо сформованих компонентів рефлексії (технологічного й мотиваційного).

На етапі освоєння педагогічної професії рефлексивна свідомість студентів контролює процес побудови образу власної професійної діяльності, критично осмислює її особливості. Педагогічна діяльність не завжди чітко усвідомлюється, вона часто реалізується спонтанно, тому майбутній учитель не бачить специфіки труднощів, їх наслідків для себе, не усвідомлює сповна і себе – діючого і сприймаючого ці труднощі.

У процесі навчання майбутнього вчителя, передусім у межах вивчення дисциплін педагогічного циклу, за основу розвитку професійної рефлексії ми взяли рефлексивно-діяльнісний підхід, реалізація якого передбачала розвиток здібностей входити в активну дослідницьку позицію стосовно своєї діяльності і до себе як суб'єкта з метою критичного аналізу, осмислення й оцінки її ефективності для розвитку особистості.

Основою обраної стратегії в процесі розвитку рефлексії майбутнього вчителя є орієнтація на творчу діяльність, неповторну особистість кожного, забезпечення диференційованого та індивідуально-творчого підходу. Конкретно це реалізувалося вже на першому курсі при читанні таких навчальних дисциплін, як „Вступ до спеціальності”, „Основи загальної педагогіки”. Наприклад, на практичні заняття зі „Вступу до спеціальності” запрошувалися кращі вчителі початкових класів, зокрема вчителька ЗОШ І-ІІІ ст. № 11 м. Луцька Н.Г.Красоткіна. Напередодні зустрічі студенти ознайомилися з її науковим і методичним доробком, а також поезіями. Заняття пройшло в цікавій формі діалогового спілкування, де майбутні вчителі почули про важливі складники професійної майстерності педагога. На лабораторних заняттях зі „Вступу до спеціальності” та із „Загальної педагогіки” студенти відвідували уроки Л.Й.Луцок (ЗОШ-гімназія №4 м.Луцька), Н.Г.Красоткіної (ЗОШ І-ІІІ ст. №11 м. Луцька).

Крім того, лабораторні заняття зі „Вступу до спеціальності” проводилися в аудиторії на такі теми, як-от: „Образ учителя в українській художній літературі”, „Моя перша вчителька”, „Ідеал учителя сучасної школи”, „Слово про вчителя”. Студенти ділилися враженнями про прочитані художні твори про вчителя, читали вірші про нього у музичному супроводі, коментували наведені вислови Я.Коменського, К.Ушинського, А.Макаренка, В.Сухомлинського, М.Стельмаховича та ін. про вчителя та вчительську працю. До того ж студенти виконували індивідуальні завдання – готували реферати, творчі роботи на теми: „Творчий характер діяльності вчителя”, „Особливості педагогічної діяльності”, „Педагогічна творчість та її ознаки”, „Образ учителя в українській художній літературі” тощо.

Вихідним у процесі формування педагогічної рефлексії майбутніх учителів було створення сприятливого освітньо-виховного поля, рефлексивного середовища, включення студентів у ситуації, що передбачають вибір різних варіантів рішень, моделювання можливих нестандартних ситуацій педагогічної діяльності, співвіднесення навчально-професійної діяльності з реальною практикою навчання і виховання школярів; використання колективних форм діяльності, в яких завдяки груповій аперцепції проходила корекція індивідуальних способів роботи, а також засвоєння професійних еталонів і зразків; зняття психологічних бар'єрів у студентів при самоаналізі своєї професійної діяльності, організація переосмислення можливих бар'єрів, їх попередження; розвиток рефлексивно-оцінних здібностей, навичок, адекватної особистісної і професійної самооцінки, самоконтролю та саморегуляції власних дій і психічних станів, включення студентів у пошуково-дослідницьку діяльність. Задля цього ми використовували

потенціал таких навчальних дисциплін, як-от: „Технологія виховної роботи”, „Теорія виховання”, „Основи педагогічної майстерності”, „Професійно-педагогічний тренінг”, „Інтерактивні технології в початковій школі”, „Методика самостійної роботи з книгою та науковою літературою” тощо. Наприклад, на навчальному занятті з магістрантами з курсу „Професійно-педагогічний тренінг” на тему „Інтелектуальний тренінг як засіб удосконалення пізнавальних умінь педагога” основою роботи був принцип взаємодії. Визначено такі головні завдання: відпрацювання та закріплення ефективних моделей пізнання та самопізнання; максимальна стимуляція пізнавальної активності, самостійності студентів через постановку перед ними пізнавальних завдань: обмін досягнутими знаннями, вміннями.

Нами застосовувалися ігрові тренінгові технології. На заняттях ми намагалися дотримуватися добровільності, рівноправності у висловлюванні суджень, спонукали до самостійності у виборі способів викладу думки, звертали до групової підтримки.

Зрозуміло, що нереально за роки навчання майбутньому вчителю піднятися до високого рівня розвитку своїх професійних якостей, однак можна і треба створювати та забезпечити такі умови в цей період, щоб кожен студент прийшов до усвідомлення необхідності власного розвитку, самопізнання, самовдосконалення, необхідності постійної динаміки й осмислення суті майбутньої педагогічної діяльності.

Сказане засвідчує можливість і доцільність організації систематичної, цілеспрямованої роботи з розвитку професійної рефлексії майбутнього вчителя в умовах навчання у ВНЗ.

Теорія і практика сучасної вищої школи переконують, що вся система роботи повинна бути послідовною, взаємопов'язаною.

Розвиток педагогічної рефлексії можна репрезентувати у вигляді послідовних етапів.

I етап (пізнай себе!) має мету – розвиток загальної технології творчого пошуку, з'ясування рефлексивної позиції студента, формування мотиваційного і креативного компонентів професійної рефлексії. Ця мета може реалізуватися з абітурієнтами довузівської підготовки, зі студентами I курсу ще до систематичного вивчення основних психолого-педагогічних дисциплін.

II етап (створи себе!) – II-III курси навчання. Його мета полягає у трансформації особистісної позиції студента в педагогічну. На цьому етапі починається систематичне вивчення педагогічних дисциплін, фахових методик, студенти відвідують уроки, виховні заходи під час лабораторних та практичних занять, випробовують власні сили у проведенні уроків, виховних заходів під керівництвом викладачів. Відтак тут починають активно формуватися комунікативний та оцінний компоненти рефлексії.

3 етап (реалізуй себе!) – IV-V курси, магістратура – має на меті розвиток здібностей до організації освітньо-виховного середовища, рефлексії професійної діяльності. Тут продовжується поглиблене вивчення теоретичних навчальних курсів, здійснюється процес формування технологічних і оцінних рефлексивних компонентів у ході педагогічної, асистентської практик, розвивається креативність та усвідомлення себе як творчої особистості. Майбутні вчителі постійно включаються в діяльність, що вимагає усвідомлення доцільності використання розмаїття педагогічних прийомів і змісту навчання, організації виховних заходів. Різноманітні методичні форми спрямовувалися на актуалізацію мотиваційного, креативного, технологічного, комунікативного та оцінного компонентів рефлексії.

Ми намагалися допомогти студентам подолати стереотипи особистісного і професійного досвіду, змінити ставлення до себе, підвищити ступінь вираженості таких професійних якостей і вмінь, як емпатія, вміння відображати, розуміти, відчувати стан та емоції іншої людини, усвідомлювати та практично оцінювати власні творчі можливості.

У ході занять студенти моделювали реальні ситуації педагогічної діяльності, де вони навчалися долати труднощі емоційного контакту, скованість у спілкуванні, формувати адекватну самооцінку своїх якостей, умінь та здібностей. Підготовка до занять, їх проведення спонукали майбутніх учителів до роботи над собою, до саморозвитку і самовдосконалення особистості.

Водночас зазначимо, що гальмівними моментами у формуванні педагогічної рефлексії студентів є: недостатнє наукове обґрунтування змісту, форм і методів розвитку рефлексивної культури вчителя, неадекватне співвідношення теоретичної і практичної підготовки (останнім часом спостерігається негативна тенденція зменшення аудиторних годин на вивчення циклу педагогічних дисциплін, особливо лабораторних занять, а також педпрактики студентів, що навчаються за педагогічними спеціальностями); потребує уваги проблема взаємозв'язку психології, педагогіки та фахових методик у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя у ВНЗ.

Педагогічна рефлексія як важлива складова професійної діяльності вчителя потрібна йому не тільки для власного саморозвитку і самовдосконалення, але й для створення відповідних умов, що сприятимуть розвитку та саморозвитку особистості школяра. З розробкою та апробацією умов розвитку педагогічної рефлексії майбутніх учителів початкових класів ми й пов'язуємо перспективи подальших досліджень.